

УДК 340.15 (082.2)

Тарас Чухліб

ВІДНОВЛЕННЯ ГЕТЬМАНСЬКОГО УСТРОЮ – ОСНОВА ІСНУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В ХХІ ст.

У статті розглядаються питання генезису гетьманського устрою Української держави на протязі XVI – XX ст. та проблема відродження українського козацтва –патріотичної організації, що ставить собі за мету відродження стародавніх національних традицій.

«Гетьманство – найкраща система організації українотворчих сил – є основою нашої праці і нашого світогляду... Вірю, що буде Гетьманська держава Українська»¹ – говорив у 20-х рр. XX ст. В'ячеслав Липинський. Доробок цього видатного українського вченого, значною мірою, ще неоцінений сучасниками. Одним з найголовніших науково-теоретичних висновків В.Липинського є те, що єдиною основою, на якій може відродитися міцна українська нація і організуватися справжня Українська держава повинна бути наша національно-державницька традиція, пов'язана з традицією Гетьманства. Керуючись цим положенням можемо відзначити – допоки в Україні не буде відроджено гетьманського державно-політичного устрою, до того часу Україна буде «незалежною і суверенною» лише на паперових й електронних носіях, а насправді буде в кращому випадку генерал-губернаторством під назвою «Малоросія» або ж штатом з милозвучною назвою «Ukraine».

1. Основні засади гетьманського устрою в XVI – XVIII ст. Перший Гетьманат.

Гетьманський устрій в Україні з'явився чотири століття тому в результаті виборювання права на існування нашого народу і сформувався як форма найбільш відповідна національному

духу для забезпечення об'єднання вільних та рівних між собою людей. Він утворився в прагненні до свободи української нації на основі особистої свободи кожної людини.

До унікальних пам'яток політичної думки України XVI ст. належав план радикальної реформи козацького устрою, розроблений козацьким полководцем С.Наливайком. Цей документ (він мав назву «Кондицій») був надісланий Наливайком до короля Сигізмунда III в 1596 р. Він став прикладом систематизованого викладу соціально-політичних поглядів, які вийшли з козацького середовища. Проект передбачав перенесення політичного і воєнного центру українського козацтва з Дикого Поля на населену територію у межах річч Південного Бугу та Дністра. Крім того, у ньому окреслювалися обов'язки зобов'язання козаків та королівського уряду. Згідно положень «Кондицій» бузько-дністровський гетьман здобував необмежену владу над козаками. Вище нього був тільки король. Таким чином, план С.Наливайка передбачав зміну демократичних засад політичного устрою Війська Запорозького на автократичну модель козацької організації з сильною гетьманською владою.

Одночасно з'являється й проект побудови своєї республіки – Задніпровського князівства. Його автор, відомий церковний діяч Й.Верещинський, писав, що влада у цій республіці мала належати спадковому князю, а також гетьману. На основі козацьких полків створювалися окремі адміністративно-територіальні одиниці, що включали полкове місто чи містечко з навколишньою сільськогосподарською територією. Столицею козацького князівства мав стати Переяслав. Задніпровському князю належала цивільна влада, а гетьману – військова. Автор відзначав, що козаки такі ж рицарі, як і шляхтичі, а значить мають підстави розраховувати на статус повноправних підданих Речі Посполитої. Ідея піднесення суспільного статусу українського козацтва до рівня панівного класу й витворення васально-го щодо Польщі козацького князівства була важливим внеском у розвиток європейської ренесансної думки.

Адміністративно-територіальна побудова Першого україн-

ського Гетьманату, який виник у результаті революційних подій протягом 1648 – 1649 рр. під проводом великого гетьмана України Богдана Хмельницького, відбувалася за полково-сотенним територіальним принципом, згідно якого Українська держава поділялася на окремі військово-адміністративні округи (полки), що, в свою чергу, склалися з менших одиниць (сотень). Це забезпечувало реалізацію основних стратегічних напрямків концептуальних засад політичних та військових задумів Хмельницького, зокрема, масове залучення до боротьби проти ворога українського населення, а також утримання війська за його кошти. Створена організаційна структура козацької армії стала потужною базою для формування військових підрозділів для ведення воєнних дій.

Первинним військово-адміністративним підрозділом Першого Українського гетьманату став курінь, що утворювався на базі хутора або невеликого села. До його складу входило 10–12, інколи 30–40 козаків. Всі вони мали свої хати та певний наділ землі. Курені об'єднувалися у військово-територіальну одиницю – сотню, центром якого було сотенне селище або містечко. Сотня мала у своєму складі від декількох десятків до 300 козаків. Територіально сотні об'єднувалися в полки. У складі козацького полку було від 7 до 22 сотень та від 2 до 3 тисяч козаків. Територіально 16 (в окремі періоди – до 22 полків) найбільших військово-адміністративних одиниць утворювали Українську державу (перша самоназва – Військо Запорозьке) на чолі з Гетьманом.

Гетьман уособлював законодавчу, виконавчу й судову владу й безпосередньо керував генеральною старшиною, полковниками й сотниками через систему Генеральної та Старшинської ради.

В Українському гетьманаті, цій напіввійськовій державі, кожен полк і кожна сотня мали своє постійне місце перебування. Полкові уряди переважно розміщувалися в містах і містечках, сотенні – в невеличких містечках і селах. Під час воєнної небезпеки полковники, які керували місцевими (городовими) полками отримували гетьманські універсали з наказом готуватися до

війни. Окремо надходив наказ про час виступу полків у похід, перед яким всі козацькі підрозділи зосереджувалися в певному місці. Кожен козак повинен був мати при собі зброю та певну кількість провіанту.

Вирішальне значення під час бойових операцій мали регулярні частини Війська Запорозького. Вони, головним чином, склалися з реєстрового козацтва, що було внесене до військових списків – реєстрів і було зобов'язане до постійної служби. На початковому етапі війни (січень – червень 1648 р.) армія Б.Хмельницького збільшилася вдвічі з 6 до 12 тисяч². У листопаді того ж року у таборі під Замостям було 20 тисяч реєстровців, а при укладанні Зборівського миру з поляками (серпень 1649 р.) український гетьман погодився на 40 тисяч записаних до реєстру воїнів³. У 1654 р. Хмельницький задекларував наявність 60 тисяч реєстровців. Зважаючи на те, що під час Тридцятилітньої війни західноєвропейські військові формування не перевищували 40–50 тисяч чоловік, це була досить велика і потужна армія. Разом з тим, усвідомлюючи слабкі сторони формування своєї армії на основі принципу ополчення, Б.Хмельницький в останні роки життя виношував плани створення 50-тисячного регулярного війська, яке б утримувалося за рахунок державної скарбниці⁴.

Окрім реєстровців, під час багатьох битв з ворогом, козацьке командування користувалося послугами так званих «охотників» (добровольців), які хоч і не були внесені до військових списків, однак були «добрими молодцями з доброю зброєю»⁵. В українській армії служили також окремі іноземні частини, що перебували у статусі найманців й отримували за свою «військову роботу» певну грошову винагороду. Це були загони німецьких піхотинців, що шукали собі заробітку після закінчення Тридцятилітньої війни в Європі, а також невеликі підрозділи молдаван, волохів, сербів. Під час військових походів в обозі повстанської армії можна було побачити велику кількість невійськових людей, які використовувалися при фортифікаційних і саперних роботах, обслуговували реєстрових кіннотників, були

ремісниками й погоничами. Так, наприклад, з 150 тисяч чоловік, присутніх у вересні 1648 р. під Пилявцями, лише 70 тисяч становили боєздатні підрозділи⁶.

Утворивши за полково-сотенною територіально-міліційною системою Українську державу та її збройні сили, гетьман Богдан Хмельницький вирішив найголовніше питання – залучення до збройної боротьби проти ворога всього населення України. Важливим компонентом у державній політиці Хмельницького став приклад Запорозької Січі – цієї самоврядної військової організації народної самооборони на окраїнах України з комбінованою громадсько-індивідуальною господарською системою орієнтованою на самовиживання⁷.

Територіальний принцип комплектування та мобілізації війська зберігся на Гетьманській Україні і у XVIII ст. Однак набір козацьких полків проходив значно повільніше, ніж за доби Хмельниччини, що спричинювалося великою кількістю інстанцій, через які передавалися накази (ордери) російського уряду. Після поразки союзницької шведсько-української армії у Полтавській битві 1709 р. та укладення так званих Решетилівських статей гетьманом І.Скоропадським з російським царем Петром I збройні сили України – українське козацьке військо – було включено до військово-оборонної системи Російської імперії. Хоча, незважаючи на це, воно, як свідчить О.Апанович, протягом усієї половини XVIII ст. продовжувало зберігати певну самодостатність у комплектуванні, внутрішній організації, системі забезпечення та командуванні⁸. Козацькі полки, як складова нерегулярна (іррегулярна) частина російської армії, підлягали загальноімперській Військовій колегії. Після відновлення у 1750 р. інституту гетьманства, гетьман К.Розумовський, хоч і формально, але вважався командуючим українською армією. З 1764 р. вони підпорядковувалися президенту Малоросійської колегії П.Румянцеву. Серед іррегулярних частин російської армії, загальна кількість яких становила 121101 чол., українське козацьке військо було найчисельнішим – воно нараховувало 55 214 чол. (з них – 38 701 кінних і 16 540 піхоти)⁹.

Виконуючи безпосередні військові обов'язки (українські полки взяли активну участь у двох російсько-турецьких війнах 1735 – 1739 та 1768 – 1774 рр.) і пов'язані з ними різні допоміжні роботи, козаки використовувались також і для внутрішньо-поліцейської служби.

Окрім козацьке військо у XVIII ст. утворювали п'ять слобідських полків – Харківський, Сумський, Остроградський, Охтирський та Ізюмський. Хоча кожний з них й очолював український полковник, однак безпосереднє командування над ними здійснював російський бригадний командир, який підлягав командуючому, створеної 1706 р., Української дивізії російської армії. Протягом 1729 – 1732 рр. відбулося реформування слобідських полків, у результаті чого при кожному полку утворювалися регулярні роти по 160 чол., які творили Слобідський драгунський полк. Через деякий час для слобідських козаків був встановлений зразок єдиного військового мундира¹⁰. 1765 р. слобідські козацькі полки було перетворено в однойменні гусарські частини, а в 1783 р. замість гусарських полків було сформовано 10 легкокінних полків по шість ескадронів кожен.

У середині 80-х рр. XVIII ст. у карабінерні підрозділи було реорганізовано й дев'ять козацьких полків Лівобережної України. Утворення карабінерних полків, що базувалися за місцем проживання, стало перехідною стадією до повного злиття українського козацького війська з російською армією в 1789 і 1791 рр., коли їх було розподілено між кірасирськими, кінно-егерськими, гусарськими і драгунськими частинами¹¹. Окремий корпус малоросійських стрільців, сформований з колишніх піших козаків, існував з 1790 по 1796 рр. А перший рекрутський набір до російської армії був проведений в Україні у грудні 1797 р. Так, поступово реорганізовуючи, російський уряд повністю скасував автономні, побудовані на національній територіальній основі, збройні сили України.

Українська козацька держава проіснувала майже півтора століття, з 1648 року до 80-х рр. XVIII ст. Це був Перший український Гетьманат, що репрезентувався такими гетьманами-пра-

вителями України як Богдан Хмельницький, Іван Виговський, Юрій Хмельницький, Павло Тетеря, Іван Брюховецький, Петро Дорошенко, Дем'ян Многогрішний, Іван Самойлович, Іван Мазепа, Пилип Орлик, Павло Полуботок, Іван Скоропадський, Данило Апостол та Кирило Розумовський.

2. Модернізація ідеї відновлення гетьманського устрою у XIX – XX ст. Другий Гетьманат.

Ідея відновлення Гетьманату в Україні виникла відразу ж через декілька років після скасування полково-сотенного устрою в 80-х рр. XVIII ст., коли у 1791 р. поет і нащадок козацько-старшинського роду Василь Капніст за допомогою могутнього на той час Пруського королівства намагався створити сприятливу міжнародну ситуацію для встановлення гетьманського устрою. Під час війни 1812 р. визначний урядовець Російської імперії Михайло Миклашевський склав цікавий проект відновлення козацьких полків на Лівобережній Україні, як форпосту проти Наполеона і бази для відновлення Гетьманату під протекторатом Росії. Він планував навіть звільнити всіх українських державних селян від податків й озброїти їх як козаків¹². Протягом XIX ст. активними виразниками побудови в Україні гетьманської форми правління виступали представники Новгород-Сіверського та Полтавського гуртків, Кирило-Мефодієвського товариства, Московської громади, М.Чайковський, Г.Андрузький, Ф.Духінський, М.Репнін-Волконський, Г.Галаган, В.Тарновський, О.Лашкевич, П.Косач, П.Житецький, М.Драгоманов. З початком XX ст. у боротьбу за відновлення Гетьманату вступили нові інтелектуальні сили, серед яких вирізнявся В.Липинський,

Другий український Гетьманат виник після довгих років нищення козацтва російською імперсько-самодержавною владою. У жовтні 1917 р. на з'їзді відродженого Українського Вільного козацтва отаманом було обрано Павла Скоропадського, який наступного року проголосив створення Української держави й очолив її на посаді Гетьмана. Під час революційних подій 1917

– 1921 рр. поклали свої голови тисячі козаків-патріотів, що були зоорганізовані у реєстрове Вільне козацтво і в складі регулярної української армії чинили запеклий опір комуністичній окупації.

Ще з квітня 1917 р. відділи Вільного козацтва почали створюватися на Київщині, Житомирщині, Черкащині, Чернігівщині. Вони формувалися й існували за територіальним принципом. Основним тактичним підрозділом була сотня. Кількість бійців могла бути різною – від 50 до 700 чоловік. Сотні однієї волості об'єднувалися в курінь, курені в полк, а полки цілої округи утворювали кіш. До серпня 1917 р. козацький рух охопив ще й Полтавщину, Катеринославщину (Дніпропетровщину), Херсонщину. Всього нараховувалося до 100 000 вільних козаків, які з приходом до влади гетьмана П.Скоропадського почали реорганізовуватися в реєстрове Вільне козацтво. У результаті боротьби з ворогами Батьківщини певна частина Вільного козацтва покинула її межі й опинилася за кордоном, де протягом багатьох років існування тоталітарного радянського режиму в Україні, продовжувала зберігати традиції Українського козацтва.

3. Перспективи встановлення Третього Гетьманату

На часі є вирішення проблеми рішучого і невідкладного піднесення рівня національної самосвідомості українського народу, виховання у громадян України високого патріотизму, повернення до національних традицій та способу політичного мислення.

«Військо є носієм і оборонцем певної ідеї, за яку віддає життя своє. Основою кожної воєнної ідеології є певна традиція, а традиції раптово не творяться» – говорив один з класиків воєнної науки. Зараз, мабуть, вже ні в кого не викликає сумніву той факт, що стрижнем існування українського народу, була і залишається традиція шанування козацтва. Українське козацтво завжди було уособленням національного характеру, сили і мужності, символом невмирущості нашого народу. Серед українців козак завжди сприймався як мужній і справедливий ли-

цар, народний оборонець і рятівник. Сучасний представник Українського козацтва також прагне стати морально чистою, високо духовною і матеріально незалежною людиною, яка постійно фізично і духовно готує себе до оборони Батьківщини, свого роду та українського народу¹³.

Відродження традицій, на які були багаті наші пращури – це запорука нової професійної армії XXI ст. зберегти стару славу. Героїчна спадщина, як ніщо інше, згуртовує, визначає самоусвідомлення, морально озброює. Важливо врахувати ті звичаї і традиції козацтва, що допоможуть забезпечити боротьбу проти ворога із вмілим застосуванням усіх наявних досягнень науки і техніки, підтримувати готовність перемагати будь-коли і за будь-яких умов¹⁴. Це насамперед традиції, пов'язані з високим поняттям воїнської честі та гідності, що були притаманні українському козацтву з часів його виникнення.

Військові з'єднання армій багатьох держав світу, серед яких – США, Великобританія, Франція, Польща, мають історичні корені, які сягають у XVII – XVIII ст. Підтримуємо думку тих воєнних істориків¹⁵, які пропонують при реформуванні української армії, використовуючи досвід інших країн, відродити традиційні назви козацьких полків XVII – XVIII ст. та військових козацьких частин початку XX ст., їхню символіку й атрибутику тощо. На часі замість нині модних східних бойових мистецтв пропагувати і впроваджувати національні бойові мистецтва Українського козацтва – «Спас», «Бойовий гопак», «Хрест» та інші, як досконаліші й такі, що є національно-патріотичними за самою своєю суттю, ґрунтуються на національному світогляді, українській духовності та моралі, козацьких звичаях і традиціях.

Особливу увагу, згідно дослідження воєнних істориків О.Гуржія та В.Корнієнка¹⁶, потрібно звернути у нових професійних ЗС України на формування духовного, психологічного, фізичного й інтелектуального типу козака, який поєднував би у собі високі морально-етичні якості, почуття патріотизму, розуміння найвищої цінності – свободи й честі – з фізичною міццю і ви-

тривалістю. Якщо це не буде відроджене й не стане характерною ознакою частини українців, то наша держава завжди буде програвати у війнах та локальних конфліктах ХХІ ст., якщо такі будуть виникати.

Більш ніж десятирічна історія відродженої наприкінці ХХ ст. Української держави переконала, що нехтування вихованням духовності у її громадян призводить до серйозних кризових явищ не лише в політичних та економічних сферах, але й у військовому будівництві. Отже на перший план виступає проблема творення нової ідеології, яка повинна стати найголовнішою складовою виховної роботи в професійних ЗС України. Ідеологічний зміст воєнної політики України викладено в ст. II Закону України «Про Збройні Сили України», де відзначається, що виховання військовослужбовців має проводитися на національно-історичних традиціях українського народу.

Тут слід наголосити на тому, що ідеологія не є відображенням дійсності, а певним проектом впливу на неї: вона пропонує ідеальний образ, який відповідає на питання «як має бути?». Кожен такий ідеал має свою центральну цінність. Українська історія переконує, що кращої ідеї захисту своєї Батьківщини від зовнішніх та внутрішніх ворогів, ніж «козацька ідея», в українській історії не існувало. На сучасному етапі цю ідею (з огляду на те, що у світовій політичній думці введення у вжиток відповідних термінів відбувалося *post-factum*, коли традиція як така вже існувала) можна окреслити як національно-державницький патріотизм.. Поняття патріотизму, порядності та професіоналізму, які завжди були притаманні українському козацтву, мають стати визначальними в ідеологічному вихованні кадрового складу майбутніх ЗС України та їхнього Національного резерву – Українського козацтва.

У Статуті Українського козацтва відзначається «Українське козацтво як громадська організація створюється з урахуванням сучасного адміністративно-територіального поділу України за територіальним, виробничо-територіальним принципом і складається з первинних козацьких товариств; районних ко-

зацьких товариств, що складаються з первинних; крайових козацьких товариств, що складаються з радонових...». Пункт 4.4: «Первинним підрозділом Українського козацтва є застава, що налічує не менше 3-х козаків. Інші структурні підрозділи Українського козацтва мають назви:

- рій (складається із застав і налічує близько 10 козаків);
- загін (складається із роїв і налічує близько 30 козаків);
- сотня (складається із загонів і налічує близько 100 козаків);
- курінь (складається із трьох сотень і налічує близько 300 козаків);
- полк (складається із трьох куренів і налічує близько 1000 козаків);
- кіш Українського козацтва (складається із полків)»

Однак чи не найголовнішим є п.4.3, де сказано «відповідно до історичних реалій відновлюється традиційний для Українського козацтва полково-сотенний устрій, як військово-патріотична і господарська структура Українського козацтва».

Мине небагато часу й реєстрові структури Українського козацтва трансформуються у Національний резерв ЗС України. Уже тепер у нас діє чітка система виховання: козачата – це дошкілята і школярі до 12 років, молоді козаки – 12–18 років, ну а далі дійсні козаки, члени Українського козацтва. Для кожної категорії існує своя чітка система підготовки. Проїшовши перші дві стадії, вони служитимуть у козацьких частинах, які діятимуть за територіальним принципом. Після служби повернуться в крайове козацьке товариство, а в козацькій частині за ними залишаться спорядження і зброя. На цьому будується принцип територіальної оборони. Вже зараз Україна (згідно сучасного адміністративно-територіального поділу) поділена на 24 козацьких товариства (округи), які, в свою чергу, поділяються на коші і полки. Останніх нараховується близько 100 одиниць. А тому можемо говорити про подібність теоретичних розробок І.Каганця¹⁷, Ю.Збітнева¹⁸, П.Жука¹⁹ та практичної діяльності Українського козацтва у справі побудови Третього Гетьманату в Україні.

Першим практичним кроком до відновлення державної гетьманської влади було утворення протягом 1989 – 1992 рр. сучасного Українського козацтва як національно-патріотичної й оборонно-спортивної організації. Другим кроком стало обрання Президента України Віктора Ющенка Гетьманом України на Великій раді Українського козацтва 22 січня 2004 р.²⁰ Третім кроком має стати створення на основі структур Українського козацтва Національного резерву – військ територіальної оборони. Лише за цієї умови, на нашу думку, Україна зможе існувати як суверенна держава, де був би захищений добробут кожного громадянина. Українські козаки завжди були уособленням національного характеру, сили і мужності, символом невмирущості нашого народу. А, отже, на нашу думку, лише козацька ідея відродження гетьманського устрою в Україні на сучасному етапі державотворення зможе консолідувати українців навколо національної ідеї.

1. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – К.;Філадельфія, 1995. – С. XXVII, XXXVI

2. Памятники, изданные Киевскою комисией для разбора древних актов. – К., 1898. – Т. 1. – С. 246; Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – К., 1990. – С. 131.

3. Реєстр Війська Запорозького 1649 року. – К., 1995. – С. 5.

4. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – К., 1999. – С. 205.

5. Крип'якевич І. Вказ. пр. – С.134.

6. Там само. – С.130.

7. Андрущенко В.П., Федоров В.М. Запорозька Січ як український феномен. – К.,1995. – С. 154.

8. Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – С. 11.

9. НБУВ, Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського.–Ф. 1. –Спр. 6304. –Арк. 288; Путро О. Українське козацьке військо // Київ. старовина. – 1997. – №. 6. –С. 3.

10. Там само. – 1998. – № 1. – С. 20.

11. Полное собрание законов Российской империи –СПб., 1830. – Т. 23. –№ 16784, 16785.
12. Потульницький В.А. Український консерватизм в ХІХ – на початку ХХ ст. // Український археографічний збірник –К., 2001. – Вип. 5–6.– С. 83.
13. Статут Українського козацтва. – Львів, 1999. – С. 8.
14. Хівренко К., Салига І. Чи міг би козак Мамай служити в українському війську // Столиця. – 1998. – № 45. – С. 11.
15. Даценко О.М. Військово-патріотичне виховання в українських збройних формуваннях в умовах боротьби за українську державність (березень 1917 – листопад 1920 рр.). Автореферат дис. ... канд. іст. наук. – К.,2002. – С. 15.
16. Гуржій О., Корнієнко В. Воєнне мистецтво гетьмана Петра Сагайдачного. – К.,2002. – С. 70.
17. Каганець І. Соціополіси як точки цивілізаційно-расового переходу // Перехід–ІV. – Вип. 9. – 2002. – С. 12–16.
18. Збітнев Ю. Соціополіси: вільні міста, точки переходу // Там само. – С. 5–11.
19. Жук П. До розробки нового адміністративно-територіального поділу України // Там само. – Вип. 1(6) – 2001. – С. 21–27.
20. Рішення Ради Генеральної Старшини та Отаманів козацьких формувань України // Гетьман. – 2004. – № 1. – С. 1

Taras Chukhlib

**A REVIVAL OF THE HETMAN ORDER – A BASIS
OF EXISTENCE OF THE UKRAINIAN STATE
IN THE XXI st CENTURY**

The author considers a question of genesis of the hetman order of the Ukrainian state during the XVIth – XXth centuries and a problem of revival of the Ukrainian Cossacks – the patriotic organization which aims to revive old national traditions.